

*Марио Конов**

СЪВРЕМЕННА МИНИАТЮРНА ДЪРВОРЕЗБА. ТЕМИ И СЮЖЕТИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА КИРИЛ ТОМАНОВ

Mario Konov

CONTEMPORARY MINIATURE WOOD CARVING. THEMES AND MOTIFS IN KIRIL TOMANOV'S ARTWORKS

Abstract: Contemporary miniature wood carving and its place on the scene of visual arts today. The main themes and motifs in the miniature carvings by Kiril Tomanov are discussed, as well as the materials used by the author. The article analyzes the complex compositions which the artist has made in order to creatively interpret biblical narratives.

Keywords: *miniature wood carving; biblical motifs.*

Миниатюрната дърворезба е неделима част от богослужения ритуал и ансамбъла на късно-средновековния храм. Развива се самостоятелно, но и паралелно с монументалната живопис и дърворезба. Тя продължава в оригинален вид пластичните традиции на своя предшественик – релефа върху слонова кост (Генова 1986: 5), особено популярен през Античността и Средновековието. Майсторството, вложено от известни и неизвестни майстори на малката форма – на престолни кръстове, енколпии и миниатюрни икони – демонстрира художествените достойнства и постижения на това изкуство, което все още е малко познато и недостатъчно популярно.

Традициите на малката пластика върху слонова кост и стеатит от Средновековието естествено се пренасят в произведенията на миниатюрната резба, затова нейното развитие преминава през същите етапи. Постепенно релефът се развива във височина и се превръща в орелеф, като през XVII–XVIII век доминираща става ажурната техника, при която фигурите понякога се отделят от фона (Генова 2004: 74).

В сбирките на Националния музей „Рилски манастир“ и Националния църковен историко-археологически музей в София се съхраняват паметници на миниатюрната дърворезба, които са пример за върховите моменти в развитието на това изкуство през 17., 18. и 19. век (Генова 1986: 24). Те са с представителен характер и в това отношение обогатяват познанията ни за духовните потребности, творческите възможности, знанията, художествената култура и вкуса на българина (Генова 1986: 24) през Късното средновековие и Възраждането.

Според проф. д.изк. Валентин Ангелов тази резба е дълбоко просмукана от религиозен дух – не само защото се ограничава с библейски (главно новозаветни) сюжети и персонажи, но и защото от нея се излъчва литургично-иконографска духовна атмосфера (Ангелов 2015:

* **Марио Конов** – магистър по иконография, преподавател в катедра „Иконография“, Православен богословски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: mario_gunter@abv.bg

11). По отношение на стилистичните особености на миниатюрната резба според него, *въпреки изолацията от светския живот и промените в художественото творчество, XIX век докосва и това изкуство. В него проникват леки барокови и ампирични влияния, разширява се тематично-сюжетният регистър, но само с новозаветни сцени, наблюдава се повишен интерес към една по-силна изразителност, особено при драматични сюжети, свързани със „Страстите Христови“, навлиза една графичност в изображенията (чрез по-резки и удължени контури, чрез „игра“ с гънките от драперииите на облеклото)* (Ангелов 2015: 11–12).

Миниатюрната дърворезба заема достойно място сред другите изкуства и макар да ѝ е отредена ролята на „църковно изкуство“, постиженията на резбарите миниатюристи далеч надхвърлят тази рамка, поставяйки запазените образци достатъчно високо в българската пластична култура. Именно върху тази основа и традиция, върху непреходните естетически стойности стъпват съвременните творци, дръзнали да продължат и да доразвият с талант и професионализъм художествените и естетическите ценности, закодирани от векове. Днес в страната са малко тези майстори – резбари миниатюристи, за които казваме, че притежават „златни ръце“. Разбираемо е – изисква се дългогодишна подготовка, проучване на културното наследство в тази област, знания и умения в областта на пластиката, овладяване на различни техники и материали за резба. На фона на бързопроменящия се свят около нас непреходно остава времето, което извървява един млад резбар от първите стъпки на неговата подготовка до усъвършенстването и реализацията му като резбар миниатюрист.

Ето защо авторът, представен в това изследване, е не просто колега и приятел, а човек, чийто творчески професионализъм ценя високо, с ясното съзнание за целия извървян от него път на самоусъвършенстване. Автор, оставил следа в съхранението на традициите и развитието на съвременната миниатюрна резба, сътворил множество миниатюри, достигнали различни краища на света, но и голяма част от тях останали в България. Човек, за когото миниатюрата е мисия, обвързана с житейското му ампло и възгледи. Приех предизвикателството да опиша и представя творбите на Кирил, защото неговото творчество дава представа за общите тенденции в развитието на миниатюрата днес¹.

Кой е Кирил Томанов? Роден е на 30 септември 1961 г. в гр. Свищов. През 1981 г. завършва специалност „Дърворезба“ в Средното специално художествено училище за приложни изкуства, днес национална гимназия „Тревненска школа“ в гр. Трявна. От 1982 г. живее в град Велико Търново. Първоначално работи във Великотърновския клон на Творческия фонд на Съюза на архитектите в България като резбар. Няколко години по-късно, след спечелен конкурс, става майстор дърворезбар в Архитектурно-етнографски комплекс „Самоводска чаршия“, където работи в областта на миниатюрната пластика почти четиридесет години. По-голямата част от творческата му работа преминава в неговото ателие, намиращо се на Самоводска чаршия, където стремежът му е да съхрани и презентира това почти изчезващо в съвременното ни традиционно изкуство. Така „малкият дюкян“ на Кирил заема своето достойно място на емблематичната улица на приложните изкуства и занаяти. Томанов успява да реализира две самостоятелни изложби през 1997 г., едната – в галерия „Спектър“ във Велико Търново и втората – в галерия „Изетан“ в Токио, Япония, където показва иконна пластика. Със свои творби участва в множество изложби и форуми в страната и чужбина: Норвегия, Испания, Канада, Англия, Холандия, Гърция. През 2006 г. участва във второто издание на Международния фестивал на християнските изкуства и култура в Несебър. Участник е в третото издание на Международното биенале на църковните изкуства в град Велико Търново през 2013 г., където е поканен и като лектор да демонстрира уменията си в уъркшоп по миниатюрна дърворезба. През 2011 г. получава първа награда на „Годишна изложба на Кралско дружество за миниатюра“ в Лондон, Великобритания, където участва с пет миниатюри. От 2009 г. е член на международната Асоциация на миниатюристите (Association of Miniature Artists – АМА). Член е на „Българско иконографско сдружение“ и на Дружеството на великотърновските художници, днес Представителство на СБХ – Велико Търново. Кирил Томанов си тръгва от „този свят“

¹ В разговор с Кирил Томанов му обещах да публикувам творбите му, а думата между приятели има повече стойност от всяко друго фактологично изследване.

на 21.09.2019 г., след продължително боледуване, като нито за миг не спира да работи. Остава след себе си завидно творчество, характеризиращо се с неоспоирим естетически вкус и висок професионализъм. Вероятно изключителната скромност на твореца е причина в общественото пространство да не присъстват публикации за творбите му. Появяват се няколко кратки интервюта на журналисти, обвързани пряко със събития около награда, с която Томанов е удостоен, или предстоящи общи изложби.

Творбите на Кирил Томанов могат да бъдат класифицирани по два основни признака, а именно предназначение и материал на изработка. По предназначението си биват църковна утвар, икони и медальони. Томанов изработва миниатюри от дърво, кост, камък и сребро. Сред материалите от дърво най-често използва чемшир поради твърдостта му, което го прави изключително подходящ материал за гравюра, но има творби също от ябълка или круша. Използва традиционни техники на работа, характерни за византийската култура, навлезли по нашите земи след покръстването на България през IX век. Инструментите, с които работи, наподобяват игли, но всъщност са умалени копия на длетата, използвани от всеки дърворезбар. По-ранните му творби може да се определят изцяло като църковна утвар, заради пряката им обвързаност с храма, и са изработени от чемширова дървесина. Постепенно разширява използваните материали с различните видове кост и камък. Самият автор казва, че черпи вдъхновение за творбите си от средновековните византийски икони от кост (интервю за в. „Кореспондент“ на Биляна Милчева от 27.02.2017). На по-късен етап започва да обрамчва композициите си, като им придава по-голяма завършеност и цялостност и прибавя елемент, предназначен за окачване върху стена. Използва сребърен обков, грануляция и в редки случаи полускъпоценни камъни или филигран, който е дело на Ралица Г. Стоянова от Берковица. Освен пряко обвързаните с богослужебната практика творби Кирил Томанов създава изключително голям брой медальонни изображения на светци от кост и сребро и кръстове, някои от които са със сребърен обков, дело на Антон Н. Маринов от Велико Търново.

Една от творбите, с които Томанов участва в Годишната изложба на Кралското дружество за миниатюра в Лондон през 2011 г., е полиптих, изработен от дърво – чемшир с големина 20,2 см/15,6 см (ил. 1). Композицията включва основно правоъгълно тяло и четири подвижни части, при отварянето на които се образува кръст. *Кръстът е основен и съществен символ и знак на християнската религия. Той е олицетворение на тежките мъки и страдания, които вярващият трябва да е готов да понесе; на себеотрицанието и саможертвата, изкупваща вината на цялото човечество; на спасението на повярвалите; на победата на вечния живот над смъртта* (Влайков 2003: 114). Културното предназначение на полиптиха има отношение към кръстовидната форма, както и към подбора на библейските сюжети. Централно е разположена композицията „Влизане в Йерусалим“, вляво от нея е „Възкресението на Лазар“, вдясно – „Неверието на св. апостол Тома“. Под централната сцена е изобразена „Тайната вечеря“, а кръстът е увенчан от „Възнесение Христово“. Авторът има своеобразен композиционен и стилев подход в интерпретацията на сцените, които са съобразени канонично с принципите на изобразяване, атрибуцията на персонажите, средата и архитектура, познати от Свещеното Писание на Новия Завет, както и със съществуващи източници на византийското изкуство, от които Томанов черпи вдъхновение. Композицията „Влизане в Йерусалим“ е решена чрез засичането на няколко диагонала в терена и централната фигура на Христос, което ѝ придава динамичност. Въпреки голямата наситеност на човешки фигури и образи – общо 29 персонажа, в нея има достатъчно въздух, пространство и движение. Фонът е конкретна реална среда.

Екстериорът във всички сцени, включващ храмове, колони, дървета, растителност, както и конкретният интериор в „Тайната вечеря“, придават многоплановост и дълбочина на композициите. В никакъв случай не може да се говори за механично пренасяне или копиране на образци нито в композиционно, нито в стилово отношение. Уникалното при Томанов е своеобразната третировка на формите, специфичното извеждане на индивидуални черти в портретната характеристика на персонажите, всеки детайл говори за ясно изразен своеобразен подход, до който авторът е достигнал през дългия период на творческа работа и самоусъвършенстване. Независимо от малкия формат на сцените композициите имат монументално въздействие с категоричните си пластични

форми. Характерна черта на всички образи в полиптиха е, че очите им сякаш гледат надолу в пространството. Това вероятно отразява и самия мироглед на автора, който изразява смиреност пред Бог. Така Кирил Томанов изгражда характерните образи на християнската религия с присъщите за тях индивидуални черти, пречупени през неговото творческо светоусещане. Персонажите си приличат и дори са еднакви за различните композиции и могат да бъдат разпознати във всяка творба не само по атрибутите, одеждите и обстановката.

Всички композиции са вписани в пластични рамки, изградени от две колони, увенчани с арка със стилизиран растителен мотив. От същия характер са листата, които оформят декоративна композиция с централно поместен кръст при затворения полиптих (ил. 1а). Под всяка от сцениченезависимо от малкия им размер е поместен надпис на български език указващ събитието или конкретната библейска сцена.

Две дърворезбени миниатюри представят темата „Кръщение Христово“. Изграждането на композицията е разгърнато в два, почти идентични варианта отново от чемширово дърво. Единият е оброчен с филигранен сребърен обков с вградени полускъпоценни камъни и е с големина 9,5 см/7 см (ил. 2). Автор на филиграна е Ралица Г. Стоянова от Берковица. Вторият вариант е с рамка от сребърен обков – дело е на Кирил Томанов и е малко по-голям като формат – 13,6 см/11,2 см (ил. 3). Тази сцена е изобразена в централното пано клетка на напрестолен кръст от XVII – XVIII век, намиращ се в Национален музей „Рилски манастир“ инв. № РМ–I–158 (Генова 1986: 70–72), както и в напрестолен кръст от XVIII–XIX век от същата сбирка с инв. № РМ–I–103 (Генова, 1986: 81,83). За разлика от тези образци на дърворезбената миниатюра, освен основните фигури на Иисус Христос, Йоан Кръстител и два ангела, Кирил Томанов включва в своите композиции три ангела с криле, които държат дрехата на Христос и още един персонаж в левия долен ъгъл – мъжка фигура в реката и същевременно в нозете на Христос която е своеобразна персонификация на р. Йордан [Мавродинова, 2012: 55–56]. Композицията отново е поместена в рамка от колони с арка и растителен мотив. Светият Дух се появява като компилация между слънце, цвете и лъч, докосващ Христос, за разлика от други композиционни решения, където е изобразен като гълъб. Пластическата цялост и уравновесеност на образите и на средата, в която те действат и се изявяват, са постигнати с изключително владеене на техниката, с изтънчен художествен вкус, със завидна професионална култура и широк кръг познания. Миниатюрата въздейства осезаемо със своята обемност и многоплановост. Образите са едновременно експресивни, но и детайлизирани, чиято мимика и жестове не ни подвеждат в своята автентичност – движенията на фигурите са почерпани от натурата и действителността на земния свят. *Като обожението, което тя носи на човека, иконата не потиска нищо истинско човешко: нито психологическия елемент, нито разнообразните личностни особености на човека* (Успенски, 2001: 142).

В сравнение с полиптиха различното, което отличава образите в „Кръщение Христово“, е извеждането на погледа на всички персонажи напред към зрителя. Дори има стремеж да се образи друг тип психологическо състояние на образите, а именно радост, ликуване, екстаз.

Сцената „Благовещение“ от гръцки език: Εὐαγγελισμός (евангелизмос) и от латински език: Annuntiatio – означава ‘възвестяване’. Композицията пресъздава момента, в който архангел Гавриил възвестява св. Богородица за това, че Тя ще роди очаквания Спасител на човечеството, Сина Божий – Иисус Христос. В композицията на Кирил Томанов (ил. 4) двете фигури са изградени монументално, с детайлизация в конструкцията на телата. Образите са разработени с типологичните особености на персонажите, без да бъдат така строги. От фигурите и лицата им се излъчва мекота и жизненост – гъвкави, динамични и убедителни са техните движения. Интерпретацията на Томанов представя св. Богородица със склучени в молитвена поза ръце, а архангел Гавриил благославя с дясната си ръка Божията Майка. В тези фигури е търсена и постигната пластическа изразителност и визуална правдоподобност, търсено е съотношението им с пространствената среда, в която са ситуирани. Дърворезбата е вписана в рамка от сребърен филигранен обков с полускъпоценни камъни, чийто автор е Ралица Г. Стоянова от Берковица. Вторият вариант на същата композиция се различава по формат (13,7/11,0 см), някои детайли, както и по това че архангел Гавриил, освен благославящ Мария в лявата си ръка, държи лотос. При този вариант липсва и ажурът във фона.

Сцената „Благовещение“ е една от темите, разположена в едно от малките пана-клетки на напестолен кръст от XVII век, с инв. № РМ–I–30 от сбирката на Националния музей „Рилски манастир“ (Генова, 1986: 98–100), който е с позлатена сребърна филигранна обковка с емал, цветни камъни и седеф. Ясно се разграничава стиливият подход в композиционната и пластична разработка на двете сцени – на образаца от XVII век и решението на Кирил Томанов. Специфична особеност на миниатюрната дърворезба от XVII век е *затвореност и компактност на композицията без въздух и без пространствена разработка. Композицията е строга, изградена на основата на противопоставяне на вертикални и хоризонтални линии* (Генова, 1986: 15). Нарезите от длетото се движат по формата на гънките и драпировката, но по-скоро имат декоративна функция, отколкото да подсказват за анатомията на човешките фигури. При Томанов в интерпретацията на библейската тема техниката на изработка носи „по-живописен характер“ с прецизно разработени фигури, разположени на фона на детайлизиран архитектурен пейзаж. Очертава се стремеж към търсене на по-ярка картинност, в която преобладава повествователността.

Библейската сцена „Разпятие Христово“ играе централна роля в християнската религия и е тясно свързана с доктрината за спасението и изкуплението. На кръста е разпнат Исус Христос – Синът Божий и Син Човешки, принесен в жертва за изкупление на греховете и спасението на хората. Много и спорни са въпросите около появата и формирането на композицията Разпятие Христово, която става основен изобразителен компонент върху напестолния кръст. *Една от причините за разногласия е възгледът, че подобна интерпретация на страданията на Христос е единствено възможна за късносредновековното общество и е възникнала едва в XII век. Запазените художествени паметници говорят за появата му още през VII–VIII век в първоначален иконографски вариант, който представя живия Христос на кръста с дълга дреха, спускаща се до глезените. По-късно се появява и т.нар. византийски тип Христос – само с набедреник. Постепенно и живото тяло се превръща в мъртво, което изразява византийското влияние след X век* (Генова, 1986: 9).

Поради малкия размер на реликвените кръстове през Средновековието не се прилага пълната композиция на Разпятието, изобразявани са само основните персонажи – Христос, св. Богородица и св. евангелист Йоан. Такава интерпретация се вижда в централната композиция на напестолен кръст от XVII–VIII век, с инв. № РМ–I–158 от сбирката на Националния музей „Рилски манастир“ (Генова, 1986: 70–71).

В своята композиция „Разпятие“ (13,6 см/11,0 см), въпреки малкия формат, Кирил Томанов решава да изобрази по-пълния вариант на иконографската схема, като включва от двете страни на Христос разпнатите на кръстове двама разбойници (ил. 5). Авторът прибегва до строгия, лаконичен и условен език на символите. В подножието на кръста е загатната идеята за пещерата, олицетворяваща съкровено, невидимото. В недрата на земята се вижда черепът на Адам, върху който се стича кръвта от прободените с гвоздеи нозе на Христос – кръвта на Изкуплението. Първият човек – Адам – се появява като символична съпоставка на Първочовека и Богочовека Христос. Първата фигура, непосредствено вдясно до кръста, е на Пресвета Богородица, положила ръка върху лицето Си. Фигурата, сведената глава и изражението Й изразяват безутешна скръб. Непосредствено до нея е втората женска фигура – на св. Мария Магдалена. От нейното житие става ясно, че тя първа вижда и възвестява за възкръсването на Христос (Иоан 20:17). Също в цял ръст вляво на кръста, с приведена глава е изобразен св. Йоан Богослов – ученикът, на когото Исус поръчва да се грижи за Майка Му. Изражението на св. евангелист и апостол Йоан говори за ужас и страх. Неговата дясна ръка е насочена към лицето, като че иска да закрие очите си пред гледката на смъртта на своя учител. Зад апостола е центурионът, облечен в типичната люспеста броня и с шлем върху главата. Фигурите са разположени на фона на стените на град Иерусалим. Над главата на Спасителя е поместен надпис с инициалите – Исус Христос.

Композицията „Разпятие Христово“ е поместена в познатата декоративна рамка, състояща се от две колони и арка с флорален мотив. Фигурите са много плътно подредени една до друга и една зад друга, като е използван сравнително висок релеф.

Тази композиция, както и други дърворезбени миниатюри, Кирил Томанов рамкира допълнително със сребърен обков. Рамките от благороден метал естествено завършват творбите му като

тяхната декорация по никакъв начин не пречи на възприемането на дърворезбата, тъкмо обратното – двата материала се допълват и взаимно си кореспондират. Филигранните рамки с вградени полускъпоценни камъни са изработени от Ралица Г. Стоянова от Берковица. Друг автор, с когото работи съвместно Кирил Томанов, е Антон Н. Маринов от Велико Търново. Декоративните композиции от сребро са нежни, ефирни и прецизни и в двата варианта на плътност или ажур.

С разгледаните по-горе теми и сюжети в резбите на Кирил Томанов далеч не се изчерпва проблематиката на творбите му. Към тематичната насоченост на автора се добавят библейските сцени „Рождество Христово“, „Възнесение Христово“, „Преображение Господне“, почти всички изображения на светци или композиции: „Свети Георги“, „Архангел Михаил“, „Свети Никола“, „Свети апостол Петър“, „Благославящият Христос“, „Иисус Христос на трон“, „Христос Емануил“, „Свети апостол Андрей“, „Свети апостол Тома“, „Свети Григорий“, както и някои старозаветни сюжети като „Грехопадение“ и много други.

Разгледаните основни библейски теми и сюжети в миниатюрните дърворезби на Кирил Томанов действително приповтарят темите и сюжетите, разработвани от майсторите миниатюристи още през Средновековието и Възраждането. Авторът залага на изпитаните и традиционни материали, между които е чемшировото дърво. Уникалното, което ни предлага Кирил Томанов, е неговият авторски пластичен език, който се базира на стилизация, характерна композиционна структура и детайлна трактовка на формите, придаващи монументално звучене, виталност и подсилващи емоционалното въздействие на резбите миниатюри. Композициите при Томанов са усложнени и предлагат нови творчески интерпретации на познатите библейски сюжети. Проблемът за отношението пространствено–пластично–декоративно намира оригинално решение, при което познаването на традициите в историческото и стилово развитие на миниатюрната резба е послужило за основа на интерпретираните сюжети. Разгледаните творби представят една малка част, един поглед на развитието на съвременната миниатюрна дърворезба и мястото ѝ във визуалните изкуства.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, 1998:** Ангелов, Валентин. Църковна дърворезба. // Панорама на възрожденските приложни изкуства. АИ „Проф. Марин Дринов“, София, 1998. [Angelov, Valentin. Tsarkovna darvorezba. // Panorama na vazrozhdenskite prilozhni izkustva. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1998]
- Ангелов, 1986:** Ангелов, Валентин. Възрожденска църковна дърворезба, Семантичен анализ. БАН, София, 1986. [Angelov, Valentin. Vazrozhdenska tsarkovna dŭvorezba, Semantichen analiz. BAN, Sofiya, 1986]
- Ангелов, 2015:** Ангелов, Валентин. Църковната дърворезба в България. НХА, София, 2015. [Angelov, Valentin. Tsarkovната darvorezba v Balgariya. НКНА, Sofia, 2015]
- Бакалова, 1989:** Бакалова, Елка. Функция и символика на жеста в средновековното изкуство. // Изкуство, бр. 5, 1989, с. 2–9. [Bakalova, Elka. Funktsiya i simbolika na zhesta v srednevekovното izkustvo. // Izkustvo, br. 5, 1989, s. 2–9]
- Влайков, 2003:** Влайков, Светлозар. Книга на символите. Фабер, Велико Търново, 2003. [Vlaikov, Svetlozar. Kniga na simbolite. Faber, Veliko Tarnovo, 2003]
- Генова, 2006:** Генова, Елена. За няколко непубликувани произведения на църковната миниатюрна пластика в български музейни сбирки. // Проблеми на изкуството, бр. 1, 2006, БАН, с. 43–52. [Genova, Elena. Za nyakolko nepublikuvani proizvedeniya na tsarkovната miniatyurna plastika v balgarski muzeini sbirki. // Problemi na izkustvoto, br. 1, 2006, BAN, s. 43–52]
- Генова, 2004:** Генова, Елена. Църковните приложни изкуства от XV–XIX век в България. АИ „Арх & Арт“, София, 2004. [Genova, Elena. Tsarkovните prilozhni izkustva ot XV–XIX vek v Balgaria. AI „Arkh & Art“, Sofiya, 2004.]
- Генова, 1986:** Генова, Елена. Миниатюрна дърворезба 17.–19.век. Български художник, София, 1986. [Genova, Elena. Miniatyurna darvorezba 17.–19.vek. Balgarski hudozhnik, Sofiya, 1986]
- Генова, 1988:** Генова, Елена. Влахова, Лидия. 24 утвари от Рилския манастир. Български художник, София, 1988. [Genova, Elena. Vlahova, Lidiya. 24 utvari ot Rilskiya manastir. Balgarski hudozhnik, Sofiya, 1988]
- Гергова, 2012:** Гергова, Иванка. Гатев, Йордан. Ванев, Иван. Християнското изкуство в Националния археологически музей – София. Каталог, АИ „Проф. Марин Дринов“, София, 2012. // Gergova, Ivanka.

Gatev, Jordan. Vanev, Ivan. Hristiyanskoto izkustvo v Natsionalniya arheologicheski muzei – Sofiya. Katalog, AI “Prof. Marin Drinov“, Sofiya, 2012]

Иванова, 1981: Иванова, Венета. Миниатюрната дърворезба на Рафаиловия кръст. София, 1981, София, 1993 (второ издание). [Ivanova, Veneta. Miniaturnata darvorezba na Rafailoviya krast. Sofiya, 1981, Sofiya, 1993 (vtoro izdanie)]

Мавродинова, 2012: Мавродинова, Лиляна. Иконография на големите църковни празници и Страданията на Христос. Изток – Запад, София, 2012. [Mavrodinova, Lilyana. Ikonografiya na golemite tsarkovni praznitsi i Stradaniyata na Hristos. Iztok – Zapad, Sofiya, 2012]

Успенски, 2001: Успенски, Леонид. Богословие на иконата. Изд. Омофор, София, 2001. [Uspenski, Leonid. Bogoslovie na ikonata. Omofor, Sofiya, 2001]

Чилингиров, 2014: Чилингиров, Асен. Произведенията на византийското изобразително изкуство и художествени занаяти от X–XII век и българското изобразително изкуство. Херон Прес, София, 2014. [Chilingirov, Asen. Proizvedeniyata na vizantiiskoto izobrazitelno izkustvo i hudozhestveni zanayati ot X–XII vek i balgarskoto izobrazitelno izkustvo. Heron Pres, Sofiya, 2014]

Електронни източници:

Официален сайт на Кирил Томанов, <https://kiril-tomanov.weebly.com/> (15.10.2019)

Кратко житие на св. Мария Магдалена, http://www.pravoslavieto.com/life/07.22_sv_Maria_Magdalena.htm (15.10.2019)

Интервю с Кирил Томанов за в-к „Кореспондент“ на Биляна Милчева от 27.02.2017, <http://www.korespondentbg.com/bg/golyamoto-malko-izkustvo-na-rezbarya/> (4.10.1019)

Списък на илюстрациите:

1. Полиптих (отворен), дърворезба (чемшир), 20,2x15,6 см / личен архив: Кирил Томанов. // Poliptih (open) / Woodcarving (boxwood); 20.2/15.6 cm

1а. Полиптих (затворен), дърворезба (чемшир), 13,8x8,2 см / личен архив: Кирил Томанов. // Poliptih (closed) / Woodcarving (boxwood); 13.8/8.2 cm

2. Кръщение Христово, дърворезба (чемшир), 9,5x7 см / личен архив: Кирил Томанов, филигранен обков: Ралица Стоянова. // Baptism of Christ / Woodcarving (boxwood), silver plate; 9.5/7 cm

3. Кръщение Христово, дърворезба (чемшир) със сребърен обков, 13,6x11,2 см / личен архив: Кирил Томанов. // Baptism of Christ / Woodcarving (boxwood), silver plate; 13.6/11.2 cm

4. Благовещение, дърворезба (чемшир), 9,5x7 см / личен архив: Кирил Томанов, филигранен обков: Ралица Стоянова. // Annunciation / Woodcarving (boxwood), silver plate; 9.5/7.0 cm

5. Благовещение, дърворезба (чемшир) със сребърен обков, 13,7x11,0 см / личен архив: Кирил Томанов. // Annunciation / Woodcarving (boxwood), silver plate; 13.7/11.0 cm

6. Разпятие Христово, дърворезба (чемшир) със сребърен обков, 13,6x11,0 см / личен архив: Миглена Прашкова. // Crucifixion / Woodcarving (boxwood), silver plate; 13.6/11.0 cm